

УДК 94(477):341.485(=411.16)-044.357-043.5(477.7)"1941/1944"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-52-3>

ПРАКТИКИ ВИЖИВАННЯ ТА СПРОТИВУ ГОЛОКОСТУ: ВЗАЄМОДІЯ ТА ВЗАЄМОДОПОМОГА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНТЕРВ'Ю, ЗІБРАНИМИ НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Кузовова Наталя Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
Херсонський державний університет
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

Метою дослідження є вивчення індивідуальних і колективних практик виживання під час Голокосту на Півдні України на основі усних свідчень, зібраних у межах проєкту «Голоси» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (Київ, 2020). Дослідження спрямоване на реконструкцію механізмів виживання, визначення чинників, які сприяли порятунку, а також аналіз форм соціальної взаємодії, морального вибору й взаємодопомоги в умовах окупаційного режиму. **Методи дослідження.** У роботі застосовано методи усної історії, мікроісторії та історії повсякдення у поєднанні з архівною верифікацією свідчень. Використано порівняльний і контекстуальний підходи для виявлення регіональних особливостей стратегій виживання та співвіднесення індивідуальних наративів із ширшим соціально-політичним контекстом нацистської окупації України. Триангуляція джерел – інтерв'ю, архівних документів та музейних матеріалів забезпечує достовірність і комплексність висновків. **Результати.** Отримані свідчення розкривають різноманітні форми допомоги з боку родичів, сусідів, духовенства, а подекуди – навіть колаборантів. Особлива увага приділена ролі неєврейських членів «змішаних» родин, де матері часто розробляли цілі стратегії для порятунку дітей. Зафіксовано випадки самопожертви заради дітей, формального «вихрещення» як способу порятунку, прихистку дітей та дорослих у домівках неєвреїв. Ці історії демонструють водночас моральну мужність і неоднозначність людської поведінки в умовах окупації. У свідченнях також простежуються післявоєнні практики замовчування та трансформації родинної пам'яті, які зберігають відбитки колективної травми, і відбуваються під впливом «prosthetic» memory.

Висновки. Результати дослідження підтверджують, що виживання під час Голокосту на Півдні України залежало не лише від випадку, а й від мережі міжособистісних зв'язків, неформальної взаємодії та морального вибору окремих людей. Дослідження показує, що свідчення очевидців розкривають мікроісторичний вимір Голокосту на Півдні України, у якому індивідуальні та локальні практики вписуються в ширший соціальний контекст насильства, виживання й пам'яті. Документування подібних історій має вагоме значення для збереження історичної пам'яті, подолання стереотипів і розвитку міжнаціонального діалогу.

Ключові слова: соціальна взаємодія, родинна пам'ять, повсякденна історія, «prosthetic» memory, усні свідчення, мікроісторія.

PRACTICES OF SURVIVAL AND RESISTANCE DURING THE HOLOCAUST: INTERACTION AND MUTUAL ASSISTANCE (BASED ON INTERVIEWS COLLECTED IN THE KHERSON REGION)

Kuzovova Natalia Mykolaivna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Kherson State University
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

The purpose of the study is to explore individual and collective survival practices during the Holocaust in Southern Ukraine, based on oral testimonies collected as part of the Voices project of the Babyn Yar Holocaust Memorial Center (Kyiv, 2020). The research aims to reconstruct survival mechanisms, identify factors that contributed to rescue, and analyze the forms of social interaction, moral choice, and mutual assistance under the Nazi occupation regime.

Methods. The study employs methods of oral history, microhistory, and the history of everyday life, combined with archival verification of testimonies. Comparative and contextual approaches are applied to identify regional features of survival strategies and to correlate personal narratives with the broader socio-political context of Nazi occupation in Ukraine. The triangulation of sources – interviews, archival materials, and museum collections – ensures the reliability and comprehensiveness of the conclusions.

Results. The collected testimonies reveal diverse forms of assistance provided by relatives, neighbors, clergy, and, in some cases, even collaborators. Special attention is given to the role of non-Jewish members of “mixed” families, where mothers often devised complex strategies to save their children. Documented examples include acts of self-sacrifice for the sake of children, formal “baptisms” as a means of rescue, and sheltering Jewish children and adults in non-Jewish households. These stories demonstrate both moral courage and the ambivalence of human behavior under occupation. The testimonies also trace postwar practices of silence and the transformation of family memory, preserving the imprint of collective trauma and reflecting the influence of prosthetic memory.

Conclusions. The findings confirm that survival during the Holocaust in Southern Ukraine depended not only on chance but also on networks of interpersonal relations, informal social interactions, and the moral choices of individuals. The study demonstrates that eyewitness testimonies reveal the microhistorical dimension of the Holocaust in Southern Ukraine, where individual and local experiences are embedded within a broader social context of violence, survival, and remembrance. Documenting such stories is crucial for preserving historical memory, overcoming stereotypes, and fostering intercultural dialogue.

Keywords: social interaction, family memory, everyday history, prosthetic memory, oral testimonies, microhistory, moral choice, solidarity.

1. Вступ

З початку роботи над темою відбулося чимало подій, які змусили по-новому осмислити та переглянути деякі положення дослідження: завершення пандемії COVID-19, початок повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року, окупація та подальша деокупація Херсона 11 листопада 2022 року, напад бойовиків ХАМАС на Ізраїль 7 жовтня 2023 року і подальша війна. Багато голосів, котрі пролунали в межах однойменного проєкту збору свідчень протягом 2020 р., що становлять основну джерельну базу дослідження, замовкли назавжди.

Метою дослідження є вивчення індивідуальних і колективних практик виживання під час Голокосту на Півдні України на основі усних свідчень, зібраних у межах проєкту «Голоси» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (Київ, 2020). Дослідження спрямоване на реконструкцію механізмів виживання, визначення чинників, які сприяли порятунку, а також аналіз форм соціальної взаємодії, морального вибору й взаємодопомоги в умовах окупаційного режиму.

Методологія дослідження. До емпіричних матеріалів дослідження, крім інтерв'ю, записаних автором та учасниками проєкту на Херсонщині, також належать архівні документи з державного архіву Херсонської області, архівного відділу СБУ в Херсонській області, Генічеського краєзнавчого музею, особистих архівів респондентів, зібрані автором під час польових досліджень у Каховці, Новій Каховці, Генічеську та інших населених пунктах області.

Досліджуючи практики виживання під час Голокосту через призму усної історії, ми спираємося на міждисциплінарний підхід, що поєднує методи усної історії та теоретичні засади понять «стратегії виживання» та «практики виживання» у соціології, антропології, економіці та психології. Ми розглядаємо практики виживання як «втілення» стратегій у конкретному досвіді (Bourdieu, 1977). Ми виходимо з того, що усна історія є важливим джерелом, яке тим не менше потребує критичного підходу та чіткої методології (Грінченко, 2007), якої ми намагалися дотримуватися, записуючи усні історії після того, як минуло майже 80 років від часу подій, про які в них розповідається. Ми відзначаємо вплив «prosthetic» memory (Alison Landsberg, 2004) на особисті дитячі історії та сімейні історії, записані в інтерв'ю. Аналізуючи інтерв'ю дітей тих, хто пережив травму Голокосту, можна спостерігати як саме вони «успадковують» пам'ять через розповіді, фотографії та замовчування (Hirsch, 1997, 2012).

Фактично ці інтерв'ю – це минуле, теперішнє та майбутнє у їхньому нерозривному зв'язку. Кожне інтерв'ю – це історія життя, тому коло історичних подій, що описується у спогадах дуже широке: погроми 1919–1920 р., Голодомор 1932–1933 рр., сталінські репресії, радянсько-фінська війна, Друга світова війна та Голокост, повоєнний антисемітизм у СРСР, повсякденне життя до 2020 р. включно.

Свідки також поділились своїми сімейними архівами: фотографіями, довідками про вигнання до Німеччини, перебування в концтаборах тощо. Звертається до своєї родинної історії багатьох з них змусила еміграція членів родини, необхідність підтвердження єврейського походження, факту вигнання до Німеччини для примусових робіт.

Не всі свідчення мають архівні підтвердження, але так само чимало подій, засвідчених архівними документами, не знайшли свого відображення в усній історії. Типовим для свідчень є неволодіння свідками повною інформацією. Наприклад, усі озброєні люди з лісу для них «партизани», бо вони їх так сприймали у момент події, і потім, протягом життя, так і не отримали додаткової інформації, котра могла розвіяти їх сумніви. Інтерв'юери переживали події війни дітьми та підлітками, тому багато чого не розуміли, а дорослі не намагалися їм щось пояснити (практика замовчування) і важлива інформація, яку вони випадково вловлювали із «дорослих» розмов у сім'ї (від якої дітей намагалися всіляко відсторонити), має вигляд відлуння, натяків, недомовок. Треба зазначити, що навіть спільний досвід за мовчазною згодою не обговорювався у сім'ї, був «табуованою» темою. Свідки самі дивуються, чому вони так мало цікавилися минулим родини, чому не розпитали батьків, і пояснюють, що були молоді та зайняті своїм життям і несвідомо не хотіли повертатися до болючих тем. Вони нарікають на незацікавленість сучасної молоді та звертаються з проханням не повторювати їхніх помилок, щоб не переживати подібний досвід у майбутньому.

Інтерв'ю мешканців сучасної Херсонщини відрізняє широка географія подій, що охоплює Україну, Росію, Білорусь, інші республіки колишнього СРСР, Східну Європу (зокрема Австрію, Німеччину та Польщу), Ізраїль та США. Події Голокосту безпосередньо висвітлені в Україні, Білорусі, окупованій частині Росії, Німеччині, Австрії та Польщі.

Спробуємо виділити масові та індивідуальні практики виживання. Зауважимо, що окремі теми настільки широко представлені в інтерв'ю, що потребують окремого дослідження, зокрема тема евакуації.

2. Евакуація

З усіх найуспішніших практик виживання для єврейського населення під час Голокосту в СРСР була евакуація. У радянського уряду не було спеціального плану порятунку для окремих національностей, оскільки на першому місці стояло питання евакуації матеріальних цінностей та мобілізація військовозобов'язаних. Проте за підрахунками на прикладі Уралу, євреї становили 24,8% евакуйованих і за цим показником посідали друге місце після росіян 52,9% (Потьомкіна, 2002: 148–156).

Для городян існувала можливість евакуюватись разом з підприємством, заводом, шахтою. Вона здійснювалась за допомогою усіх видів транспорту та пішки:

«Ну, так як батько військовим був, йому дали... така була лінійка, просто підвода-лінійка гладка і сходинки були майже до самої землі. Я пам'ятаю, що туди навантажили перину, подушки, ззаду продукти у цебрах, чомусь у цебрах, і ми виїхали, батько залишився, він мав устаткування, шахти вивести, шахту треба було затопити, але обладнання вивезти за Урал. Він буквально за кілька годин до того, як німці увійшли на цю копальню Інгулець, вони останній вагон завантажили і встигли втекти з цієї копальні Інгулець» (автор спогадів – Нойма С., 1932 р. н., Херсонська область, події відбувалися після виїзду з Кривого Рогу, мова інтерв'ю – російська) (Нойма С., 2020).

Дітей могли евакуювати разом з дитячими закладами (причому в групі включали дітей, батьки яких залишались за лінією фронту і не могли супроводжувати їх). Евакуація потягом була так само небезпечною, як і кінним транспортом:

«І нас... там стояли телячі вагони, і нас у ці вагони просто позакидали. А в цих вагонах були медсестри та поранені. Вони нас, хто міг, підхоплювали. І раптом потяг смикнувся. І бомбування тривало. І двері були, так вони заїжджали і виїжджали, такі, ну, телячий вагон. Там під стелею були два віконця, але туди ніхто не міг дістатися. А нас, дітей, засунули всіх у найдавший кут, і тут були поранені та медсестри. А двері були трохи відчинені і ми бачили фонтани з землі, ми чули ці вибухи, і потяг то мчав, то зупинявся. На даху кожного вагона було величезне біле коло із червоним хрестом, це для того, щоб ці поїзди не бомбили. За всіма правилами військового мистецтва. Але це було порушено і бомбардували саме по цих «цілях». Задній вагон горів. Хто там був, я не знаю, ми це бачили, коли потяг завертав, я підкотилася до самого краю, і поки мене відтягли, я бачила, як задній вагон горів. Ось. І мені здавалося, що це тривало дуже довго. Але на світанку почався дощ зі снігом, це ж жовтень, а в нас це дуже часто буває дощ зі снігом і бомбардування припинилося» (автор спогадів – Есфір О., 1935 р. н., Херсонська область, події відбувалися під час

евакуації з Харкова дітей, напередодні його окупації німецькими військами 24 жовтня 1941 р., мова інтерв'ю – російська) (Есфір О., 2020).

Зазначимо, що авторка цих спогадів, Есфір О., займалася літературною діяльністю, і це помітно з її інтерв'ю: воно емоційне і образне. Але деякі моменти викликають сумніви, і, можливо, створені під впливом «prosthetic» memory із суміші пропагандистських штампів та прочитаного в художній літературі. Зокрема, як могла 6-річна дівчинка побачити білі кола із червоними хрестами на даху вагонів? Чи не було це створено уявою оповідачки пізніше у спробах осмислити та вписати свою жахливу історію подорожі в існуючі рамки?

Тактика «випаленої землі» стосувалась як міста, так і села. Для сільського населення евакуація полягала у супроводженні техніки та худоби. Такі колони рухались дуже повільно, ледь встигаючи за лінією фронту. Тих, хто з різних причин не міг рухатись далі – залишали. Відношення до людей з боку влади було споживацьким:

«У селі всі знали, що батько, Абрам Олександрович, – єврей. Коли почалася війна, мама із Селещини переїхала сюди до батьків, і всі ми стали: дідусь, бабуся, мама і нас троє, і вскорості з Донбасу приїхала мамина сестра з дочкою. Ми всі стали жити разом, а батька разом з іншими мужчинами, не знаю цього, хто, направили гнати коней на Донбас і там велика кількість мужиків із кіньми рушили на Донбас. І коли, як, в якому городі, я не знаю, вони пригнали, тут уже німці сунуть, тоді був приказ погрузити цих коней у вагони. Погрузили цих коней у вагони, а самі – куди хоче йдуть, мужикам сказали. Ну і всі рішили вертатися додому, хто де жив, в тому числі і батько» (автор спогадів – Діна Ш., 1938 р. н., Херсонська область, події відбуваються в 1941 р., Донбас – Полтавська область, мовою оригіналу) (Діна Ш., 2020).

Вже «непотрібний» Абрам Крель повернувся додому, невдовзі його заарештували і відвезли в Полтаву, більше його ніхто не бачив.

Більшість опитуваних, котрі були євреями за матір'ю і батьком, і вижили, були саме евакуйованими. Евакуація не гарантувала виживання: голод, хвороби, загибель від обстрілів авіації, – проте ці небезпеки були загальні для всіх, кому вдалося покинути свої домівки перед окупацією, але від цього не менш трагічні та моторошні:

«Налетіли літаки, почали нас не бомбити, а просто розстрілювати. У нас був старший, він попередив, щоб сім'я не бігла одразу вся в один бік, а якось розділилися від дороги. І мама мені сказала: ти береш Розочку, так звали мою сестричку, праворуч, а ми з бабусяю ліворуч. І ось, значить, на бриючому, ці літаки, це взагалі звичайно, ну 9 років, я і розуміла, і страшно було, крики, такий шум стояв, гул літаків, розриви, наші частини, які йшли поряд, намагалися стріляти. Я бігла

з цією дитиною, зі своєю сестричкою, притиснула її до себе, і вирва була, не дуже глибока, я з'їхала в неї, притулилася спиною до вирви, до спини вирви і тримала сестричку. Я бачила окуляри того пілота, який розстрілював людей, які бігли полем праворуч, ліворуч. Я бачила, мені, здається, я бачила його очі, на бриючому... буквально поле, голе поле, у цьому місці – три літаки, вони зробили два заходи та полетіли. Я, звичайно, не бачила, потім я вибралася з цього окопу, з цієї воронки, і побігла, коли все закінчилося і затихло, побігла до підводи, до матері. Такий крик стояв, такий жахливий був суцільний крик. Хтось когось не дорахувався, хтось не може знайти когось, і коли я підбігла зі своєю сестричкою до підводи до нашої, мама як закричала та схопилася руками за голову, я не зрозуміла, у чому справа. Виявляється, куля потрапила сестричці у скроню і застрягла в її голівці. Фактично ця куля була призначена мені. Сестра моя мене врятувала. Як її ховали, це... ложками, ножами викопали невелику ямку і, пам'ятаю, мама загорнула сестричку мабуть у пелюшку білу, простирadlo, і щоб не класти на землю наламали сучки таких, паличок, поклали, щоб не на землю класти трупик, засипали землею і рушила колона далі» (автор спогадів – Нойма С., 1932 р. н., Херсонська область, події відбувалися під час евакуації підводи з Кривого Рогу) (Нойма С., 2020).

Зауважимо, що емоції респондентів, котрі розповідають про ці події, далекі від того, щоб радіти з того, що їм вдалось виїхати. Більшість з них зазначають, що їхні родичі, що залишилися, загинули. Навіть ті, хто обіймав впливові посади не мали можливості допомогти всім своїм рідним (особливо тим, хто не бажав виїжджати і не піддавався вмовлянням), і самі часто евакуювались в останній момент, бо цього вимагав службовий обов'язок:

«НК: А скажіть, будь ласка, тато був комендантом Херсона, а він знав про те, що євреїв чекає таке страшне?

ЛЛ: Ні, уявлення ніхто ніякого не мав. У всіх було уявлення, що всі прийшли-пішли, що нічого такого не буде, і тому мамині батьки залишилися в Херсоні, він хотів їх забрати, «ні-ні, ніхто нас не чіпатиме», і їх зрадили, і розстріляли в перший же день. Уявлення про те, що буде – така війна буде довгою, не знали. Але коли ми приїхали, коли він переплив катером до Цюрупинська, він кинув нас одразу у вагони, не знаю, яке у нього було поняття, що він мав на увазі, це були телячі вагони, які везли худобу. Там був ось-цей гній і все. Він кинув туди маму з нами, в чому стояла практично. І куди їхали вагони – туди ми їхали. Його заступник, який був, просив: залиште, залиште, тут підуть-прийдуть. Він сказав: «Ні, я сім'ю свою зберігатиму». І ми поїхали туди, на Урал... А всі, хто залишилися там, у Цюрупинську, він їх усіх, вони всі... всіх знищили, загинули, а ми залишилися живі, завдяки тому,

що тато так вчинив» (Інтерв'ю з Людмилою Л., 1937 р. н., Херсонська область, події відбувалися напередодні окупації Херсона 18 серпня 1941 р., мова інтерв'ю – російська) (Людмила Л., 2020).

Загалом у наративі оповідачів простежується ірраціональне відчуття провини за те, що їм вдалося виїхати, тоді як інші залишилися. Це почуття супроводжується прагненням раціоналізувати свій досвід і пояснити інтерв'юєру обставини, які зумовили їхній вибір. Подібна емоційна тональність властива і спогадам тих, хто пережив окупацію: оповідачі не лише реконструюють події минулого, а й намагаються знайти моральне виправдання власного виживання. У їхніх свідченнях чітко окреслюється потреба підкреслити складність обставин, підтвердити їх конкретними прикладами та доказами. Значний тематичний блок становлять розповіді про досвід життя в евакуації, процес повернення до рідних місць та труднощі, з якими стикалися реєвакуйовані.

3. Практики виживання на окупованих територіях

Для реконструкції практик виживання необхідно проаналізувати механізми дій окупаційної влади – способи виявлення єврейського населення, роботу із захопленими документами державних установ, процедури реєстрації єврейського населення, а також залучення місцевого населення до переслідувань. Розуміння цих процесів та їх локальних відмінностей дає змогу визначити межі можливостей для виживання: у деяких випадках вони звужувалися до повної безвиході, в інших – залишали певний простір для ухилення від смерті. Щоденні практики виживання під час війни: пошуки їжі, притулку, ліків, соціальної взаємодії, для єврейського населення ускладнювались або вели до загибелі.

4. Уникання реєстрації єврейського населення

Інтерв'ю містять численні свідчення про успішні та неуспішні практики уникнення реєстрації єврейського населення, яка передувала його вбивству. Одним із таких способів було підроблення або знищення документів, у яких зазначалася національність, а також відмова добровільно носити жовті зірки і реєструватися як євреї. Ця стратегія часто виявлялася ефективною у поєднанні з переїздом до іншої місцевості або за умови мовчазної згоди сусідів. Вона вимагала значної витримки, адже за такі дії передбачався розстріл. Для колишніх радянських громадян, вихованих в тоталітарному суспільстві, це ставало серйозною психологічною проблемою. Люди боялися носити мітки – і водночас боялися їх знімати:

«Це мати розповідала, я не пам'ятаю. Але мати розповідала, що нам якісь нашивки нашивали, це єврейським, там євреїв багато було. Ну, єврейських

дітей, я маю на увазі, з нашивками ходили. Але мати, коли нам треба було кудись іти, вона хустки нам одягала, щоби менше видно було цих нашивок...» (автор спогадів – Петро А., Херсонська область, подія відбувалась в с. Львово Бериславського району Херсонської області в 1941–1942 рр., мова інтерв'ю – російська) (Петро А., 2020).

24 серпня 1941 р. після того як 18 серпня німецька окупаційна влада захопила Херсон, вона звернулась з сумновідомою відозвою до єврейського населення негайно зареєструватись та нашити на одяг жовтня зірки. Одразу стало відомо про страту 400 чоловіків-євреїв як заручників (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл., ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1)). Таким чином було задіяно ще один фактор впливу – колективна відповідальність за невиконання розпоряджень. Це безумовно вплинуло на те, що більшість євреїв міста почали виконувати це розпорядження. І опинились у гетто.

Відомості про пацієнтів-євреїв херсонських лікарень на вимогу окупаційної влади надали лікарі. Так само як про 1200 пацієнтів Херсонської обласної психічної лікарні, щоправда близько 150 з них встигли роздати по родичах. 23 вересня 1941 р. було розстріляно близько 1050 пацієнтів психічної лікарні, а приблизно 24–26 вересня були розстріляні близько чотирьох тисяч євреїв, мешканців Херсону (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл., ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1)).

Розстріли проходили хвилями, остання – перед наступом радянської армії, навесні 1944 р. Реєструватись повинні були усі чоловіки до 55 років, незалежно від національності, осіб без документів забирали в жандармерію для з'ясування особи.

До виявлення дітей-євреїв залучали вчителів, вони мали донести, хто з їхніх учнів має єврейське походження. Одні виказували таких дітей, а інші, навпаки, приховували інформацію про походження своїх учнів. Одна з оповідачок пригадує вчительку-німкеню, котра не виказала своїх учнів в с. Рибальчому (Херсонська область), а також свою вчительку з м. Олешки, котра викликала її однокласницю з уроку за двері, звідки її разом з батьком і братом (мати не була єврейкою) повезли на страту (Лідія К., 2020).

Знищення документів під час окупації, призвело до того, що з їх відновленням після війни, на хвилі вже радянського антисемітизму, євреї записувалися росіянами або українцями, боячись переслідувань та під впливом травматичної пам'яті. Респонденти витратили згодом багато зусиль, щоб відновити свої документи уже в період незалежної України. Але тоді, це давало шанс вижити.

5. Втеча з гетто та місць концентрації

У містах, де проживав значний відсоток євреїв, існувала практика створення гетто, у Херсоні, як у багатьох містах, це був район, що знаходився під

охороною. Але у невеликих містах або районних центрах, селах, існували інші місця концентрації. Це могли бути колишні школи, клуби господарчі або промислові приміщення, що перетворювались на тимчасові в'язниці.

Режим утримання також відрізнявся: від тюремного до «вільного відвідування», останнє характерно для невеликих поселень, де всі один одного знали, а ув'язнені були переважно жінками, дітьми та людьми похилого віку. Стримуючим фактором для втечі були родичі, які виступали заручниками: діти, онуки-напівкровки:

«Последний раз, ну там, как бы сказать, что те полицаи, или кто их охранял, они их как бы ска-затъ, дисциплинированным, разрешали пойти до своих родителей. Допустим, бабушка отпросит-ся на час пойти, бо я малый був, вона хоче подиви-тись на внука і це все. Розказувала, що вона тільки прийшла, зо мною погралась, сюда-туда, і пішла, їх сразу познали, ну повели, і там розстріляли за селом десь, кілометра може півтора» (автор свід-чень – Іван І., Херсонська область, 1940 р. н., події відбувались у с. Львово, 1941 р., інтерв'ю мовою оригіналу) (Іван І., 2020).

Родичі могли відвідувати в'язнів, вони приносили їм їжу, необхідні речі. У Генічеську чоловік викрав із в'язниці свою доньку, котру утримували разом з матір'ю-єврейкою: він домовився з охоронцями, що візьме її помити, а сам передав матері й наказав покинути місто. Він добровільно поділив долю своєї дружини і разом з нею був розстріляний в протитанковому рові. Ця історія не лише зберігається у свідченнях очевидців, але й підтверджується декількома протоколами показів Генічеській районній комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників (Генічеський краєзнавчий музей, ф. 4, т. 3, спр. 5, арк. 44–45). Причому, відомо про три такі сім'ї у Генічеську, де подружжя вирішили не розлучатись і були розстріляні разом. Можна припустити, що, можливо, таких випадків було більше.

Євреям не пояснювали, навіщо їх збирають, проте з кінця вересня 1941 р. вони здогадувались, що їх чекає страшна доля. Про це свідчили випадки самогубств, спроби передати дітей у натовп, в тому числі – успішні та неуспішні; випадки, коли люди сходили з розуму, потрапивши у колону так званих «переселенців». Але багато з них ішли, залишаючи за собою захованих у погребях, запічках та коморах дітей, щоб зупинити подальші обшуки і не допустити їх виявлення.

«... Дід працював мірошником усього села Раз-деліно, і там жив мамин молодший брат, він був не одружений, але була у нього жінка, білоруска. Вона мала доньку від нього. І коли прийшли нім-ці, вірніше, ще коли німців не було, коли ми ева-куювалися, тато поїхав кликати з нами, поїхати з нами. А дід колись воював у громадянську, не

в громадянську, а в Першу світову війну, він: «та що, я знаю, нічого не буде, нікуди я не поїду», і вони залишилися. І коли вони лишилися. Ось коли ми вже прийшли, Мокрина, дружина дядька, розповідала, що сховала цих діда і бабу, а прийшов цей поліцей і сказав, якщо ховатимеш, ми скажемо, що у тебе дитина-жидок. А дід сидів десь за російською плитою, і це чув. І тоді вони вийшли, а німці їх повели. Ця Мокрина розповідала, що вони їх там змусили викопати рів, та не один, там єврейське село було. Вони їх розстріляли» (Іда М., Херсонська область, 1932 р. н., описана подія відбулась в Білорусі, коло Гомеля, орієнтовно кінець 1941 р. – 1942 р., мова оповідача – російська) (Іда М., 2020).

Не виказували спротиву, щоб сховати інших членів сім'ї:

«Ми вже перейшли до батьків... вони переїхали. Це говорили, з вікна, вони переїхали до Голої Пристані, тут вони працювали. Ну, загалом кричать, ми там жили недалеко від центральної вулиці, кричать: «жидів ведуть на розстріл». Але мама мене схопила за руку, ми бігли-бігли. Я оббив собі пальці, потім схопили на руки, загалом, мати розповідала, що кричали «Біжіть», а бабусю звали Файна, по лінії батька кричала. А мати – Євдокія: «Дуся, спаси Адочку, Фіма його дуже любить». Отак їх там розстріляли» (автор спогадів – Адольф Б., Херсонська область, 1939 р. н., про загибель своєї бабусі, Файни, події відбувались в м. Гола Пристань, 1941 р., мова інтерв'ю – російська) (Адольф Б., 2020).

Деякі сім'ї з дітьми єврейського походження, вважали безпечніше жити біля різноманітних установ окупаційної влади. Вони міркували, що в разі небезпеки будуть володіти необхідною для порятунку інформацією. І така практика іноді спрацьовувала. Більш того, у невеликих населених пунктах траплялись випадки, коли староста та поліцаї попереджали громаду про небезпеку:

«... Коли ми подорослішали, вона мені пояснювала, чому вона ховала, навіщо як. Бо батько – єврей, а єврейську національність німці винищували. І ось вона ховала нас. І між іншим, я в цього поліцая, що я вам казав, що він з людьми контактив, що він усім казав, що буде облава, там те, там ховати. Ми в нього під час бомбардування біля підвалу ховалися... Михайло... Ковбасенко, знаю – Ковбасенко. Михайло, а по-батькові не знаю» (автор спогадів – Петро А., Херсонська область, 1939 р. н., подія відбувалась в с. Львово Бериславського району Херсонської області в 1941–1942 рр., мова інтерв'ю – російська) (Петро А., 2020).

Катерина Прудська, Праведниця народів світу, котра врятувала двох єврейських хлопчиків у Корсунці (коло Нової Каховки), взагалі працювала прибиральницею в місцевій управі:

«Там было так, управляющий, бухгалтер его и мама-уборщица. Я не знаю, еще кто-то был, я этого не помню. Да, каже: «Вы знаете что,

Альберт...» Цвіллер Альберт був. «Ви знаете шо, так-и-так, вчора до нас прийшли наші Макуха и Вахтфрезер, наші... Масленников, власовцы, дураки, приводили немцев, и казали: «юда, юда» на пацаны». Каже: «Вы знаете, мама ихняя умре, я думала, что ж делать, – каже, – надо как-то спасать». А він каже: «Знаете шо, я буду знать, когда они будут приезжать, я буду казать, чтоб вы знали. А вы уводьте детей куда попало, куда хочет, чтоб их никто не бачив» (автор спогадів – Марія П., Херсонська область, 1930 р. н., події відбувались в 1941 р. в с. Корсунка, розмова Катерини Прудської з головою управи, Альбертом Цвіллером, про єврейських хлопчиків, яких вона вирішила переховувати, мовою оригіналу) (Марія П., 2020).

На степовій території Херсонщини практично неможливо заховатись, ніде крім плавнів влітку. Тому головною умовою виживання тут була підтримка людей один одним. Катерина Прудська відправляла при облаві дітей у плавні зі своєю донькою. Там вони за будь-якої погоди мали ховатися у комишах та верболах, не маючи можливості розвести багаття. Але завдяки тому, що вони знали, коли треба ховатись, діти пережили окупацію.

Це не завжди спрацьовувало, можливо це унікальні випадки, проте 40 осіб в Генічеську засвідчили, що Сабіна, онука Ісексонів, що виповзла з протитанкового рову після розстрілу євреїв Генічеська – це Алла Патаман, і врятували їй життя. Сабіна виросла, приїздила в Генічеськ до своїх рятувальників, її фото зберігається в місцевому музеї (Діана В., 2020). Водночас 30 поліцаїв з Генічеська були засуджені, в тому числі – за участь у вбивстві єврейського та ромського населення.

Інтерв'ю з утікачами з Херсонського гетто були записані в 2019 р. Сергієм Білівненком і також зберігаються в МЦ «Бабин Яр». Втечі з гетто були не поодинокими, принаймні в документах окупаційної влади збереглися списки оголошених в розшук втікачів з гетто на території Трансністрії (Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель, с. 325). Але в зібраних інтерв'ю, на жаль, відсутня інформація для висвітлення масових втеч із гетто.

У січні 1942 р. Херсонський гебітскомісар звітував керівництву в Миколаїв, що єврейське питання в Херсоні вирішене остаточно. Але це не стосувалось раніше невиявленого єврейського населення та «мішлінгів», «змісків», «метисів», «напівкровок» як їх називали нацисти. Тепер в центрі уваги опинились саме вони. Їх розстрілювали, але також почали відправляти в концтабори за межами України. Як і раніше, їх успішне виживання залежало від допомоги сусідів, знайомих та незнайомих людей та місцевої окупаційної влади:

«І тут ідуть розмови, шо можуть нас забрати, німці можуть забрати. Бабуся не дозволяла нам виходити за двір, не гралась нічого, ото

в дворі. А мамина сестра, тьотя, робила у конторі, пішла робить, то вона технікум кінчила, грамотна жінка була. В конторі колгоспу, чи я знаю, що тоді було, вона знала, чи приїжджає поліція, чи якісь писульки поступають, що будуть людей вербувати на Німеччину, чи таких як ми забирали. І як тільки тьотя почує, вона зразу приходить і нас бабуся кудись відводить, нас усіх трьох до родичів, до знайомих, за 3 кілометра в село чи що, нас ховали в погріба чи куди. ... Бабуся не один раз ходила, носила і в старості просилася. І коли після війни старосту судили, що він робив, визивали маму, чи вона сама пішла, а вона каже: «Я за цю людину горою стану. Він хотів і був старостою, но він нікого в селі не Богданівці, де ми жили, не в Кошманівці він нікого не предав, не зрадив. Він тільки захищав» (респондент – Діна Ш., дочка розстріляного в Полтаві Абрама Креся, Херсонська область, 1938 р. н., подія відбулась в с. Селещина Машевського району Полтавської області, орієнтовно 1942–1943 рр., мовою оригіналу) (Діна Ш., 2020).

Тим не менш, мати Діни, дружина Абрама Креся, незабаром після війни побачила на дочці колишнього поліцейського чоловіків козушок і валянки, ті самі, що передавала йому в жандармерію.

Історії порятунку єврейських дітей не є поодинокими в спогадах, зібраних під час проекту:

«А ми ж жили якраз в єврейській хаті, то нас тожже могли забрати. Но начальник був у мами хорошиий, він її одпустив додому, вона ще вспіла прийти до того, як їх начали збирати, прийти. І вона нас вже ж нікуди не випускала, нічого. І ми уже сидимо, коли начали уже прийшов один, другий, третій – питає маму: «Скіки в тебе дітей?»... Мама каже: «Четверо». Ну харашо, що вони не знали, що наш брат ушов на фронт, а ми троє, а ця дівочка – четверта. І так та Аня в нас спаслася, спаслася, но ми тоді договорилися там з людьми, у нас були партизани, і ми її отправили партизанам, щоб ті її кудись оприділили. Так ми і не знаєм її: де вона ділася, що, но ми її отправили до партизан» (автор спогадів – Зоя Р., Херсонська область, 1930 р. н., події відбувалися в м. Базар Житомирської області, мовою оригіналу) (Зоя Р., 2020).

Непоодиноким випадками є також те, що рятівники та порятковані розлучались і більше ніколи не зустрічали один одного, не намагались розшукати, з'ясувати, як склалась їх подальша доля. Безрадісне виживання, багато епізодів, що змінювали гірше на ще гірше, повоєнний голод, радянське замовчування Голокосту не сприяли подальшому розвиткові стосунків.

6. Конфлікт практик виживання

Практики виживання були зумовлені особливими умовами, в які потрапляли різні категорії населення. Приклад конфлікту практик

виживання – це прохання про допомогу з боку єврейського населення і покарання за таку допомогу для неєврейського. Або нагорода – продуктивний пайок за виказування під час голоду. Факти покарання засвідчують архівні джерела – це побиття, ув'язнення та розстріл. Часто покарання залежало від «настрою» представників окупаційної влади. Однією з причин відмови у допомозі був страх населення перед окупаційною владою. Всім було що приховувати:

«...Да прибіг один єврей-сусід, єврейка. А вони, ми брали в них, вони десь дістали сахарин, в посольки вмісто сахара, ми брали, купляли. Прибігла та сусідка і каже до батька: «Тарасович, сховайте, спасайте нас». А батько каже: «Я сам боюсь, партійний, комуніст, я сам, будуть вішати». Отаке робилося, а так нічого. Ну тільки що до війни були євреї, були, де не глянь, де кіосик, магазин, де що, – кругом євреї, їхня власть була... Кругом євреї... Німці не любили циганів і євреїв, унітожували. Жалко, дітки, чую крик, шум, вони їх поставили і строчуть.. О.. І це не можна вийти, це прямо (Надія Ч., Херсонська область, 1927 р. н., події відбувалися у м. Запоріжжя в кінці 1941 р., мовою оригіналу) (Надія Ч., 2020).

У свідченнях згадуються випадки, коли допомагали з харчуванням, але відмовляли у притулку і євреї втікачі були змушені переховуватись в плавнях, лісах та лісосмугах. Такі втікачі ставали легкою здобиччю, без прихистку неможливо було пережити холоди.

«...Вночі ми спимо, це було взимку, чую, хтось до вікна стукає, а тато каже: «Насте, хтось до вікна стукає, вийди». Мама вийшла, а він каже: «Ой, Настуню, дай мені хоч кип'ятка, я змерз, я вмираю з голоду, я вже тиждень нічого не їв». Мама його тихенько впустила в хату, нагодувала його, а він каже: «Де Роська з дітьми?», а мама каже: «ми нічого не знаємо, де вона». Він поїв, мама ще йому щось дала, що там було дати, щось дала з собою, він подякував і каже до батька: «Йди до мене додому, я таке багатство залишив, йди до мене додому забирай щось собі, ти так бідно живеш», батько каже: «Я не піду, я сьогодні живу, а завтра, може, буде таке як с тобою, нащо мені воно, мені й так добре». Десь його зловили і вбили, ми і не знаємо. Та, дитино, Роська залишилася, в садах ховалась, у нас дуже природа хороша, зелень, і кущі бузини отакі здорові, і вона в ті кусти з діточками заховається, хтось дасть їй їсти, люди жаліли. Людина! Хай воно буде хто хоче, все рівно – людина. Покормили, вона в ніч залізе в ті кущі, притулить дітей і так ночує. І ви знаєте, її убили, хтось її продав, її німці убили, а ті діти залишилися. Залишилися хлопчик і дівчинка, і там один чоловік жив з матір'ю, старенький, забрали їх до себе, але боялися їх в хаті тримати, їм сарай підготували. Нанесли люди

одяг, всього, і дали дітям отакі два відеречка і кажуть: «Ходить, діти, по людям по черзі, щоб люди годували». Вони ходили, і ті діти підрости вже, такі хороші, і їх хтось повбивав» (Марія Т., Херсонська область, 1933 р. н., події відбувались в с. Урмань Бережанського району Тернопільської області в 1941–1942 рр., транскрипт інтерв'ю мовою оригіналу) (Марія Т., 2020).

Побутові сварки, заздрощі, образи призводили до вчинків, які могли дорого коштувати сім'ям, що переховували євреїв:

«У нас, наприклад, була через три будинки жила одна жінка, і вона була вредна, значить, щось німець у неї взяв, щось узяв. А знала, що ті німці стоять у нашому домі. Ми хоч окремо були в одній кімнатці, а німці були, повністю зайняли будинок, там, підвальне приміщення, все. Так вона кричала: «Що ти понесеш цим жиденцям!». Ось така сволота була ще. А так здебільшого люди були як люди. Ну, в сім'ї, як то кажуть, не без уroda» (автор спогадів – Петро А., Херсонська область, 1939 р. н., подія відбувалась в с. Львово Бериславського району Херсонської області в 1941–1942 рр., мова інтерв'ю – російська) (Петро А., 2020).

Поєднання практик виживання єдиною метою ставало запорукою їх успішності:

«А знайомі перед війною, були, не пам'ятаю як зараз називається, там був радгосп «Чкалово», там були добрі знайомі, мали четверо дітей. Донька старша вона уникла вигнання до Німеччини лише тому, що її ховали. Ну, ховали її, ховали разом із нею і мене. Тому що чужа людина, свої завжди були напоготові. Хтось чужий, дець, то ми тихенько ховаємося. Ось ми так, з цією донькою, я пересиділа ту війну» (Автор свідчень – Лариса Р., Херсонська область, 1941 р. н., події відбувались в с. Чкалове Новотроїцького району Херсонської області, приблизно 1942–1943 рр., єврейська частина сім'ї Лариси розстріляна в смт Горностайівка, мова інтерв'ю – російська) (Лариса Р., 2020).

7. Вихрещення

Вже не одноразово у фрагментах інтерв'ю згадувалось вихрещення євреїв як спосіб порятунку. Ця практика тісно пов'язана з усиновленням, оскільки стати батьками через хрещення населенню видавалось безпечнішим, ніж через звернення до суду. Так, існував інший спосіб усиновлення – через суд, що передбачав звернення із заявою до шліхтера, але на території Херсонщини така справа збереглась лише одна – сім'я поліцая всиновлювала дитину сестри дружини (Кузовова, 2005, с. 340–345). А ось в документах примарій губернаторства Трансnistрія (с. Ясенів Друге Любашівського району Голтянського повіту) міститься припис 1941 р. щодо охрещення єврейських дітей у православ'я як обов'язкову умову їх усиновлення, та заяви місцевих жителів

щодо усиновлення єврейських дітей (Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины, 2014, с. 314, 317, 318, 321, 323–325).

Прийняття православ'я не рятувало євреїв від переслідування, не давало можливості покинути гетто, хоча подібні заяви євреїв, котрі прийняли християнство, зустрічаються в архівних фондах. Зрештою, в 1942 р. Голтянським префектом було заборонено всиновлювати та хрестити євреїв взагалі (Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины, 2014, с. 314, 317, 318, 321, 323–325). У Райхскомісаріаті «Україна» переслідувались всі категорії єврейського населення: одружені єврейки, діти-напівкровки, але можемо припустити, що факт вихрещення адресувався сусідам і знайомим, щоб ті «не брали гріха на душу».

Роки радянської антирелігійної пропаганди, закриття релігійних установ, перепони у проведенні обрядів, позначились у зменшенні кількості віруючих усіх конфесій, особливо серед молоді. В інтерв'ю міститься інформація, що самі батьки були проти обряду обрізання, не проводили його через те, що були комуністами. Але з початком війни на окупованих територіях православна церква переживає процес відродження. І до відновлених церков звернулись люди, що бажали охреститись самі та охрестити єврейських дітей для порятунку і, зокрема, для усиновлення.

«Коли в 1943 році, дець під осінь, в серпні, фронт йшов звідти, з Криму, і Голу Пристань звільнили, дець у вересні місяці. Німці почали якось..., мене якось перехрестили, в християнську віру. Хрестили нас людей 12. Ой, там ціла історія» (автор спогадів – Адольф Б., Херсонська область, 1939 р. н., події відбувались в м. Гола Пристань, 1943 р., мова інтерв'ю – російська) (Адольф Б., 2020).

Своїми хрещеннями євреїв у Херсоні відомий о. Леонід Гошкевич. Хрещення носило формальний характер і проводилось заради порятунку життя:

«Він [знайомий респондента – Н.К.] мені розповідав, що ось так і так мене прихистила та сім'я, в якій я живу. Мене зовсім маленьким, років зо три, як вони мене забрали. Я, каже, вже не пам'ятаю, як це все сталося, але факт, що я залишився у цій сім'ї, і вони мене виростили так. Але коли я йому казав, ти ж розкажи, як одержали документ, що ти християнин, що ти хрещений. А він каже: я не пам'ятаю, щоби мене хрестили, я знаю, що батюшка приніс, довідку дав, що я хрещений, і все, і мене вже не ховали: у мене висів тут хрестик і довідка завжди була під рукою.

Обряду не було. (Автор спогадів – Сергій М., Херсонська область, краєзнавець, події відбувались в м. Херсоні в 1941–1943 рр., розмова зі свідком приблизно в 1990-х рр.) (Сергій М., 2020).

8. Вигнання на примусові роботи

Нерідкою була практика, коли євреї, котрі встигли переробити свої документи або за інших обставин, ставали оstarбайтерами (Михальчук, 2017). Так в Австрію потрапив один з наших респондентів, який перед тим втік з місця розстрілу євреїв біля Сімферополя, мати знищила його документи, але разом з ним не змогла уникнути вигнання на примусові роботи:

«На цегельному заводі мені було 14 років. Мені дали тачку, вантажили цеглу, важку цеглу, під 50 штук, надриваючись, я возив цю цеглу, але потім змілюстивилися, я один 14-річний хлопчик і наказав вантажити цеглу якнайменше» (автор спогадів – Анатолій К., Херсонська область, 1928 р. н., події відбувались в 1942–1945 рр. у м. Вільден (Австрія), мова інтерв'ю – російська) (Анатолій К., 2020).

Ще один випадок розповіла та показала документи чоловіка про перебування в Німеччині його дружина (на момент інтерв'ю, його вже не було у живих). Хлопчик-єврей опинився у Німеччині з матір'ю-німкою. Вона була вигнана примусово і працювала на фермі, а син опинився при військовому госпіталі, начебто як донор. Мати з допомогою німецького хазяїна викрала сина і переховувала його до приходу американців. Згодом вона була репресована за національною ознакою і вислана на спецпоселення. Щоб син, котрий мав погане здоров'я, не загинув в дорозі, вона залишила його діду та бабі, єврейській родині з Каховки, що якраз повернулись з евакуації. Більше матір з сином не бачились.

Сюжет із донорством дітей для військових шпиталів в Німеччині повторюється в інтерв'ю:

«Коли прийшли, коли почали підходити американці ближче, нас, дітей, від матерів забрали. І на кров, щоб дитячу кров взяти. Там були поранені їхні німці. Коли ми приїхали, загалом, коли нас поставили розстрілювати, дітей. А хлопчик один встиг втекти, і коли він втік у поле, він натрапив на американців, на полях і сказав, що російських дітей розстрілюють. Так американці танками заїхали туди і нас повитягували. А куля, коли дівчинка падала, куля пройшла, і ось у мене тільки знак лишився...» (автор свідчень – Гала Г., Херсонська область, 1930 р. н., події відбувались в Вісбадені, Німеччина, 1945 р., мова інтерв'ю – російська) (Гала Г., 2020).

Безпосередньо **перед вигнанням нацистських окупантів з України**, планувалась третя хвиля знищення єврейського, а точніше єврейсько-українського населення.

Перед визволенням Херсону німці почали масово розстрілювати військовополонених та в'язнів Херсонської тюрми: євреїв та ромів, тіла спалювали, використовуючи комиш та горючі речовини.

У Генічеській в'язниці заарештовані в страшній антисанітарії, з мінімальним харчуванням, мучилися і чекали вирішення своєї долі і зрештою дочекались визволення міста, хоча це далось дорогою ціною: свідки згадують жінку, котра була ув'язнена разом з дітьми, яка зійшла з розуму. Її донька розповіла, що тривалий час з матері вибивали зізнання, що вона єврейка, а вона трималась лише заради дітей.

Один із дивом порятованих свідків пригадує:

«Перед тим, той випадок, який я запам'ятав на все життя, перед тим, як російські війська мали наступати, поліцаї виганяли всіх із будинків, і вигнали, там за селом була така траншея, у вигляді такого рову. І це все населення цього села: і місцевих, і тих, що приїхали, вони вивели туди... У цей час вискакують через гірку на конях розвідники, російські розвідники. І в цей час секундний час залишався, і в цей час нікого не стало. Ні німців, ні поліцаїв – нікого не стало. То якби там не з'явилися розвідники, то я б із вами, напевно, не розмовляв би. Тоді ми всі трохи постояли, коли глянули: нікого нема, і розійшлися всі в село по хатах. Ідесь ближче до вечора почалася стрілянина, наші війська почали наступати» (автор спогадів – Петро А., Херсонська область, 1939 р. н., подія відбувалась в с. Львово Бериславського району Херсонської області – Снігурівський район Миколаївської області, весна 1944 р., мова інтерв'ю – російська) (Петро А., 2020).

Вигнання нацистів зупинило Голокост на визволеній території, проте для тих, кого встигли вивести до Німеччини, війна тривала до останнього дня. В інтерв'ю розповідається як респондентів визволяли на території Німеччини, які війська це зробили (радянські, американські), вони розповідають про повернення на батьківщину, інколи пояснюють, чому повернулись в СРСР, чи був у них вибір: робити це, чи ні.

9. Висновки

Найбільш успішною практикою виживання була евакуація, єврейське населення не було евакуйоване спеціально, за національною ознакою. Більшість свідків-євреїв за материнською та батьківською лінією, були в евакуації під час війни. Вони зазначили, що їхні родичі, що залишились в окупації, через те, що не мали можливості або не хотіли виїжджати, загинули. Евакуація супроводжувалась небезпеками: обстрілами, голодом, хворобами. Метою дослідження не було висвітлення питань життя в евакуації та повернення з нею, проте цей матеріал дуже значний за обсягом і надзвичайно цікавий, та відповідно чекає на свого дослідника.

Відмова від добровільної реєстрації та носіння жовтих зірок у поєднанні з виїздом на нове місце проживання або за підтримки сусідів давала

можливість врятуватись. Це вимагало значних зусиль, певних знань, мобільності, матеріальних витрат та соціальної взаємодії та підтримки. Загроза покарання, кругова порука, страх за рідних змушував євреїв реєструватись, йти у гетто, а не-євреїв – повідомляти про них окупаційну владу. Це була причина того, що втечі з гетто та місць концентрації не стали масовими, скоріше – масово-індивідуальними.

Найбільш характерними ситуаціями, що постають в інтерв'ю, були практики виживання дітей, в яких батько-євреї був на фронті, а їх неєврейські матері були змушені переховувати дітей, залучаючи сусідів, поліцаїв, старост, всіх, хто міг попередити, підтримати, втрутитись у разі небезпеки. Такі практики властиві, судячи з інтерв'ю для невеликих населених пунктів. Інші матері навпаки, намагались загубитись у великих містах, змінюючи місце проживання, щоб не потрапити на очі комусь із знайомих. Рятунку дітей матерів-євреїв залежало від родичів чоловіка-неєврея, бо чоловіки в основному були на фронті. В Генічеську порятунок дитини батьком став можливим лише тому, що той втік з полону під час військових дій в Криму, і обміняв своє життя на доньчину, і зрештою добровільно поділив долю дружини-єврейки.

Суперечність, зіткнення практик виживання, на нашу думку, характерні не лише у відносинах між євреями та неєвреями. Соціальне напруження

між жителями міст і сіл досить рельєфно прослідковується в інтерв'ю на ґрунті голоду. Сімейні конфлікти, в тому числі між єврейськими та неєврейськими членами однієї родини за краще житло, їжу в умовах окупації, безумовно вплинули на повсякденне життя. Тим не менш, спільні цілі, взаємодопомога дозволяли уникнути небезпек арешту та вигнання на примусові роботи до Німеччини. Але ця практика була скоріше індивідуальною, на відміну від вихрещення та усиновлення єврейських дітей. Вихрещення єврейських дітей часто супроводжувало їх усиновлення. Хоча прийняття християнства не рятувало від переслідувань, це давало можливість усиновити дитину та зберегти їй життя, інколи – ціною втрати ідентичності.

Зустрічаємо випадки вигнання євреїв на примусові роботи в Німеччину. Наші респонденти потрапили туди у підлітковому віці з підробленими документами, приховуючи своє походження.

Визволення військами радянської армії території України поклало край розстрілам євреїв, є свідчення в котрих розповідається, що це відбулось в останній, критичний для життя момент. Ми усвідомлюємо, що не всі практики, що мали місце, можна відслідкувати за інтерв'ю, що стали основою дослідження. Їх можна виявити та узагальнити лише після знайомства з усім банком даних проєкту «Голоси».

Література:

1. Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice. Cambridge : Cambridge University Press, 1977.
2. Hirsch M. Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1997. 304 p.
3. Hirsch M. The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust. New York : Columbia University Press, 2012. 320 p.
4. Landsberg A. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York : Columbia University Press, 2004.
5. Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській області, ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1).
6. Генічеський краєзнавчий музей, ф. 4, т. 3, спр. 5. Акти про злочини німецько-фашистської влади за період окупації. м. Генічеськ. Херсонська область. С. 44–45.
7. Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2007. 28 с.
8. Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель / науч. ред.-сост. Е. Меламед. Киев : Издательский дом «Стилос», 2014. Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области. С. 314–325.
9. Кузовова Н. Побут населення Херсонщини за часів нацистської окупації. Архіви України. 2005. № 1–3 (256). С. 340–345.
10. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Адольфом Б., 1939 р. н., Херсонська область, 2020.
11. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Анатолієм К., 1928 р. н., Херсонська область, 2020.
12. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Галою Г., 1930 р. н., Херсонська область, 2020.
13. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Діаною В., 1945 р. н., Херсонська область, 2020.
14. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Діною Ш., 1938 р. н., Херсонська область, 2020.

15. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Есфір О., 1935 р. н., Херсонська область, 2020.
16. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Іваном А., 1941 р. н., Херсонська область, 2020.
17. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Ідою М., 1932 р. н., Херсонська область, 2020.
18. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Ларисою Р., 1941 р. н., Херсонська область, 2020.
19. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Лідією К., 1931 р. н., Херсонська область, 2020.
20. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Людмилою Л., 1937 р. н., Херсонська область, 2020.
21. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Марією П., 1930 р. н., Херсонська область, 2020.
22. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Марією Т., 1933 р. н., Херсонська область, 2020.
23. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Ноймою С., 1932 р. н., Херсонська область, 2020.
24. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Петром А., 1939 р. н., Херсонська область, 2020.
25. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Сергієм М., 1946 р. н., Херсонська область, 2020.
26. Михальчук Р. Примусова праця в Райху як порятунк (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон) [Електронний ресурс] // *Historians*. – 17 серпня 2017 р. – Режим доступу: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalchuk-primusova-pratsya-v-rajku-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>
27. Потемкина М. Эвакуация и национальное отношение в советском тылу в годы Великой Отечественной войны (на материалах Урала). *Отечественная история*. 2002. № 3. С. 148–156.

References:

1. Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Hirsch, M. (1997). *Family frames: Photography, narrative, and postmemory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
3. Hirsch, M. (2012). *The generation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
4. Landsberg, A. (2004). *Prosthetic memory: The transformation of American remembrance in the age of mass culture*. New York: Columbia University Press.
5. Arkhivnyi viddil Upravlinnia SBU v Khersonskii oblasti. (n.d.). *Fond 1, opis 1, sprava 8 (1)*. [Archive of the Security Service of Ukraine in Kherson region, collection 1, inventory 1, file 8 (1)] [in Russian].
6. Henicheskyy kraieznachyy muzei. (n.d.). *Fond 4, tom 3, sprava 5. Akty pro zlochyny nimetsko-fashystskoi vldy za period okupatsii* [Acts on crimes of the Nazi authorities during the occupation]. Kherson region, pp. 44–45 [in Russian].
7. Hrinchenko, H. (2007). *Usna istoriia: Metodychni rekomendatsii z orhanizatsii doslidzhennia* [Oral history: Methodological guidelines for conducting research]. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University.
8. Melamed, E. (Ed.). (2014). *Dokumenty po istorii i kulture evreev v regionalnykh arkhivakh Ukrainy: Putevoditel. T. 2: Nikolaevskaia, Odesskaia, Khersonskaia oblasti* [Documents on the history and culture of Jews in regional archives of Ukraine: Guidebook. Vol. 2: Mykolaiv, Odesa, and Kherson regions]. Kyiv: Stylos. [in Russian].
9. Kuzovova, N. (2005). Pobut naselennia Khersonshchyny za chasiv natsystskoi okupatsii [Everyday life of the Kherson region population under Nazi occupation]. *Arkhivy Ukrainy*, 1–3(256), 340–345.
10. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Adolfom B., 1939 r. n., Khersonska oblast* [Babyn Yar Holocaust Memorial Center. “Voices” collection: Interview with Adolf B., b. 1939, Kherson region] [in Russian].
11. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Anatoliem K., 1928 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Anatolii K., b. 1928, Kherson region] [in Russian].
12. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Haliu H., 1930 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Hala H., b. 1930, Kherson region] [in Russian].

13. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Dianoiu V., 1945 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Diana V., b. 1945, Kherson region] [in Russian].
14. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Dinoiu Sh., 1938 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Dina Sh., b. 1938, Kherson region] [in Ukrainian].
15. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Esfir O., 1935 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Esfir O., b. 1935, Kherson region] [in Russian].
16. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Ivanom A., 1941 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Ivan A., b. 1941, Kherson region] [in Russian].
17. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Idoiu M., 1932 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Ida M., b. 1932, Kherson region] [in Russian].
18. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Larysoiu R., 1941 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Larysa R., b. 1941, Kherson region].
19. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Lidiei K., 1931 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Lidia K., b. 1931, Kherson region].
20. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Liudmyloi L., 1937 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Liudmyla L., b. 1937, Kherson region] [in Russian].
21. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Mariieiu P., 1930 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Mariia P., b. 1930, Kherson region] [in Ukrainian].
22. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Mariieiu T., 1933 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Mariia T., b. 1933, Kherson region] [in Ukrainian].
23. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Noimoieiu S., 1932 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Noima S., b. 1932, Kherson region] [in Russian].
24. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Petrom A., 1939 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Petro A., b. 1939, Kherson region] [in Russian].
25. Memorialnyi tsentr "Babyn Yar." (2020). *Kolektsiia "Holosy": Interviu z Serhiiem M., 1946 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Serhii M., b. 1946, Kherson region] [in Ukrainian].
26. Mykhalchuk, R. (2017, August 17). *Prymusova pratsia v Raikhu yak poriatunok (istoriia vyzhyvannia rivnenskoj yevreiky Marii Berzon)* [Forced labor in the Reich as salvation: The survival story of a Rivne Jew, Mariia Berzon]. *Historians*. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalchuk-primusova-pratsya-v-raikhu-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>
27. Potemkina, M. (2002). *Evakuatsiia i natsionalnoe otnoshenie v sovetskom tylu v gody Velikoi Otechestvennoi voyny (na materialakh Urala)* [Evacuation and ethnic relations in the Soviet rear during the Great Patriotic War (based on Ural materials)]. *Otechestvennaia istoriia*, 3, 148–156 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 27.10.2025
Рекомендована до друку 21.11.2025
Опублікована 22.12.2025